

ביאן بیان Bayan

הערבים בישראל The Arabs in Israel

עורך: אריק רודניצקי

גיליון מס' 21, יולי 2020

תוכן העניינים

2.....	דבר העורך
	נדאל עות'מאן / סיפורה של מסעדה בימי הקורונה: ימי משבר לעסקים
3.....	בחברה הערבית
4.....	ימי משבר
5.....	עבודה מרחוק
5.....	הרשויות המקומיות והעסקים בחברה הערבית בתקופת המשבר ואחריו
5.....	מה הציעה המדינה לעסקים?
6.....	מדיניות הבנקים בחברה הערבית בתקופת הקורונה
6.....	העסקים הערבים והשוק האפור בתקופת הקורונה
6.....	ההאטה ההכרחית לאחר החזרה המבטיחה ביוני
7.....	לקחים מהגל הראשון של הקורונה
7.....	צעדים מתבקשים אפשריים
9.....	נוזהה אלאסד אלהוזייל / "השד המגדרי": נשים בדואיות בין הדורות
9.....	מבוא
10.....	הנשים הבדואיות בין הדורות
12.....	כוחה של חולצה קצרת-שרוולים
14.....	אחרית דבר

דבר העורך

הגיליון הנוכחי של **ביאן** כולל שני מאמרים. מאמרו של עו"ד נדאל עותימאן מתאר את המשבר הכלכלי שפוקד עסקים רבים בחברה הערבית בעקבות התמודדותה של מדינת ישראל עם מגפת הקורונה. מאמרה של ד"ר נוזהה אל-אסד אל-הוזייל דן במעמדן של נשים בחברה הבדואית בנגב מתוך פרספקטיבה היסטורית ואקטואלית.

ביאן הוא רבעון לענייני החברה הערבית בישראל, המתפרסם מטעם תכנית קונרד אדנאואר לשיתוף פעולה יהודי-ערבי במרכז דיין ללימודי המזרח התיכון ואפריקה באוניברסיטת תל-אביב.

אנו מזמינים את קוראינו לפנות אלינו בדרכים אלה:

- אריק רודניצקי (מנהל פרויקטים)
טלפון 03-6409991

- [אתר האינטרנט של תכנית קונרד אדנאואר](#)

© כל הזכויות על פרסום הרבעון שמורות לתכנית קונרד אדנאואר לשיתוף פעולה יהודי-ערבי, אוניברסיטת תל-אביב, 2020. מותר לצלם, להעתיק ולצטט מפרסום זה בציון מפורט של שם המקור, של עורכיו ושל מקום ההוצאה לאור. אין לשכפל את הפרסום ללא רשות בכתב מהעורכים.

תכנית קונרד אדנאואר לשיתוף פעולה יהודי-ערבי נוסדה ב-2004 על ידי קרן קונרד אדנאואר מגרמניה ואוניברסיטת תל-אביב וכחלק ממרכז משה דיין ללימודי המזרח התיכון ואפריקה. היא המשכה המורחב של התכנית לחקר הפוליטיקה הערבית בישראל שהקימו קרן אדנאואר ואוניברסיטת תל-אביב ב-1995. התכנית נועדה להעמיק את הידע וההבנה של יחסי יהודים-ערבים בישראל באמצעות כינוסים, הרצאות לקהל הרחב וסדנאות וכן באמצעות מחקר, פרסומים ותיעוד.

תודה לנחמה ברוך שערכה והתקינה את המאמרים בעברית.

נדאל עות'מאן * / סיפורה של מסעדה בימי הקורונה: ימי משבר לעסקים בחברה הערבית

96% מהעסקים בחברה הערבית הם עסקים קטנים וזעירים, רובם לא מוגדרים "עסקים חיוניים", ולכן הם הפסיקו לפעול בעקבות משבר הקורונה.

המודל של עבודה מרחוק ועבודה מהבית אינו נפוץ בחברה הערבית. רק בשיעור זעיר של העסקים הערבים התאפשרה שגרת עבודה מרחוק, ולכן משבר הקורונה גבה מחיר גבוה מאוד מהעסקים בחברה הערבית.

המדינה הציעה לעסקים הקטנים והבינוניים הלוואות בערבות מדינה אולם התנאים לזכאות הלוואות הקשו מאוד על העסקים בבעלות ערבית. רוב מבקשי הלוואות נדחו, ולעסקים שהצליחו לעמוד בתנאים אושרו הלוואות בסכומים נמוכים בהרבה מאלה שביקשו. המצוקה הובילה רבים מבעלי העסקים ליטול הלוואות בשוק האפור בריביות דרקוניות.

יש להקים פורום בין משרדי הכולל את המשרד לביטחון הפנים, משרד הרווחה ומשרד הכלכלה בשיתוף נציגים של ועד ראשי הרשויות הערביות כדי למנוע את היגררות התושבים ביישובים הערביים למעגל קשה של פשיעה ואלימות בשל קבלת הלוואות מהשוק האפור.

על בעלי העסקים הערבים להתארגן במסגרת ארגוני העסקים, אם ברמה הארצית ואם ברמה המקומית בכל יישוב ערבי.

העיר טמרה שוכנת בגליל המערבי, בקרבת הקריות. העיר ידועה במאכליה המשובחים ואכן יש בה כעשרים מסעדות המושכות אליהן מאות ואף אלפי סועדים בכל יום, מרביתם מחוץ לעיר. כך הוא בימים כתיקונם, אולם משבר הקורונה הפוקד את העולם בשנה האחרונה לא פסח על העיר ועל העסקים הפועלים בה, רובם המכריע עסקים קטנים וזעירים.

כדוגמה לעומק המשבר יובא להלן סיפורו של אחד העסקים. הבעלים, עלי (שם בדוי), הוא צעיר בן 32, בן להורים מבוגרים בעלי הכנסה בינונית. הוא סיים לימודי משפטים וקיבל תואר, אך לא הצליח להשתלב בעולם המקצועי בשל השוק המוצף עורכי דין המתקשים להתפרנס כהלכה – ורובם נאלצו לפתוח משרדים משלהם בהיעדר מקומות עבודה שיקלטו אותם כשכירים. עלי החליט להשתלב בעולם העסקים ופתח מסעדה באחד המבנים שנבנו ללא היתר בכביש הראשי בעיר. הוא נעזר בהלוואות בנקאיות למימון חלק מהוצאותיו וגם משפחתו נרתמה לסייע לו והשקיעה את מרבית חסכוניתה בעסק החדש. ליד המסעדה הקים עלי אולם אירועים בשטח פתוח. העסקים החלו לפעול בשנת 2015 ועלי ראה ברכה בעמלו – המסעדה הייתה אבן שואבת ללקוחות בכל ימות השנה ואולם האירועים פעל בעונת השמחות ואירח עד 300 חוגגים.

המסעדה משתרעת על אולם סגור ששטחו כ-300 מ"ר ושטחו של אולם האירועים הפתוח, הפעיל בעיקר באביב ובקיץ, הוא כ-600 מ"ר. עלות השכירות היא 14,000 ש"ח בחודש והארנונה עומדת על 7,000 ש"ח בחודש. במסעדה מועסקים כעשרים עובדים ועובדות והכנסותיה 400 אלף ש"ח בממוצע לחודש – וכחמישה מיליון ש"ח לשנה.

על פי ההגדרות המקובלות בחוק, המסעדה נחשבת ל"עסק קטן" לפי החלטת ממשלה מס' 2190 משנת 2007: עסק קטן הוא עסק שמספר העובדים המועסקים בו אינו עולה על 50 ומחזורו הכספי

* נדאל עות'מאן הוא סגן ראש עיריית טמרה, פעיל חברתי ופוליטי, עו"ד במקצועו ויועץ לארגון קהילתי ולפיתוח פרויקטים.

השנתי מגיע עד 25 מיליון ש"ח. אם כן, לפי הגדרה זו כמעט אין בעיר טמרה עסק "בינוני", משום שעסק מעין זה כולל עד 100 עובדים ומחזורו השנתי הוא עד 100 מיליון ש"ח.

יש לציין כי לפי הגדרת הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה,¹ 96% מהעסקים בחברה הערבית הם עסקים קטנים וזעירים, ולפי נתוני הלשכה כ-66% מהמועסקים הערבים עובדים בעסקים המוגדרים ככאלה. יתר על כן, המחזור הכספי של 54% מהעסקים בבעלות ערבים נמוך מחצי מיליון ש"ח בשנה.

ביום 15 במרץ 2020 נסגרו שערי המסעדה בהנחיות הממשלה בעקבות משבר הקורונה. כל עובדיה הפכו לחסרי עבודה: 12 מהם הוצאו לחופשה ללא תשלום והיו זכאים לדמי אבטלה, והשמונה האחרים לא היו זכאים לדמי אבטלה ולכן נשארו ללא כל הכנסה. עם זאת, גם הזכאים לדמי אבטלה קיבלו קצבה נמוכה מאוד שנקבעה על פי שכרם המדווח. עלי, הבעלים, נאלץ להתמודד עם חובות והתחייבויות והיה עליו לעמוד בתשלום השכירות החודשית של המקום. במחשני המסעדה נותר מלאי גדול של סחורות ומוצרים שנקנו עבור אירועים שהיו אמורים להתקיים בתאריכים נקובים. יתר על כן, המסעדה לא יכלה להתאים את עצמה לביצוע משלוחים מאחר שהמנות בתפריט לא התאימו להעברה במשלוחים.

ימי משבר

כאמור, כ-96% מהעסקים בחברה הערבית מוגדרים כעסקים קטנים וזעירים ועל מרביתם לא חלה ההגדרה של "עסקים חיוניים". עסקים רבים הפסיקו לפעול – מסעדות, חנויות בגדים, חנויות למתנות ועוד. עובדי השלטון המקומי, משרדי עורכי דין ונותני שירותים אחרים נאלצו לצאת לחופשה ללא תשלום ופנו לקבל דמי אבטלה. מניין העובדים בחברה הערבית שנפלטו משוק העבודה בגל הראשון של משבר הקורונה (מאז אמצע חודש מרץ 2020) עומד על כ-180,000 איש ואישה.

הסכום הזעום של דמי האבטלה שקיבלו אותם עובדים נובע מהתופעה המדאיגה בשוק העבודה בחברה הערבית – תשלום משכורות הנמוכות משכר המינימום, בעיקר לעובדות ערביות המועסקות בעסקים זעירים וקטנים ביישובים הערביים. לפיכך קצבת האבטלה לזכאים לכך נקבעת על פי ההכנסה המדווחת ולכן אזרחים ואזרחיות אלה אינם יכולים לממן את צורכי הקיום של משפחתם. יתר על כן, מאחר שהכנסתם קטנה במידה ניכרת, הצטמצם במידה רבה כוח הקנייה שלהם ולכן הושפעו מכך בעלי העסקים החיוניים שנתרו פתוחים.

עלי, בעל המסעדה שהכניסה כ-400 אלף ש"ח במוצע לחודש קיבל ממס הכנסה פיצוי בסך של כ-6,000 במוצע לחודש. זאת כאשר היה עליו לשלם בכל חודש משלושת החודשים (מרץ עד מאי) את דמי השכירות בסך 14,000 ש"ח.

¹ אורי עטר, דמוגרפיה של עסקים – שרידות ותנועות של עסקים, 2016–2018 (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 28 ביולי 2019):

https://www.cbs.gov.il/he/mediarelease/DocLib/2019/226/29_19_226b.pdf

עבודה מרחוק

המודל של עבודה מרחוק ועבודה מהבית לא היה נפוץ בחברה הערבית וברוב העסקים העובדים נוכחים פיזית במקום העבודה. רק בשיעור זעיר של העסקים הערבים התאפשרה שגרה של עבודה מרחוק או עבודה מהבית, ולכן המשבר גבה מחיר גבוה מאוד מהעסקים בחברה הערבית: רובם המכריע מצריך עבודה ישירה במקום העבודה (מסעדות, הסעות, תיירות וכדומה). יתר על כן, שיטת העבודה מרחוק איננה מקובלת בתרבות העבודה בחברה הערבית בישראל.

הרשויות המקומיות והעסקים בחברה הערבית בתקופת המשבר ואחרי

משבר הקורונה וההחלטה על סגירת רוב העסקים במדינה עוררו בארץ ובעולם מחשבות בדבר השפעתו של המשבר על העסקים. יש המנסים לאמוד את השפעתו של המשבר הכלכלי הצפוי להתרחש בעקבות הקורונה. הרשויות המקומיות בחברה הערבית החלו לחשוב על מהלכים ויוזמות שיש לקדם כדי להפחית את הנזק העלול להיגרם, ובהם בין היתר עידוד הצריכה מהעסקים המקומיים, פניות למשכירים לפטור את בעלי העסקים שנסגרו מדמי השכירות, הקמת פורומים להכוונה כלכלית ובכלל זה ייעוץ פיננסי פרטני לעסקים ופניות אל סניפי הבנקים ביישובים ואל הנהלות הבנקים בבקשה להקל על הלקוחות העסקיים.

מסמך שנערך במרכז המחקר והמידע של הכנסת שכותרתו "ההסכם לשיפוי רשויות מקומיות בגין הנחות בארנונה לעסקים בעקבות משבר הקורונה – ניתוח תקציבי לפי מגזרים"², אומר כי שיעור הארנונה שלא למגורים מסך כל הארנונה בחברה הערבית עומד על 32%, בחברה היהודית הוא עומד על 53.1%, בערים המעורבות – על 64% והממוצע הארצי הוא 55.4%. אם כן, שיעור ההכנסה מארנונה שלא למגורים בחברה הערבית נמוך מזה שבחברה היהודית ומהשיעור הממוצע הארצי, ובכל זאת שיעור הארנונה שלא ממגורים הוא כשליש מהכנסות הרשויות מארנונה בכלל. בעיר טמרה הוא נמוך אף מהממוצע בחברה הערבית ומגיע ל-27%. כמובן, כל פגיעה בעסקים בחברה הערבית פוגעת במקורות ההכנסה של הרשויות המקומיות לא רק בתקופת הקורונה אלא גם לאחר מכן, כשיתבררו השפעותיה על יכולת ההישרדות של העסקים.

מה הציעה המדינה לעסקים?

בעקבות משבר הקורונה הציעה המדינה לעסקים הקטנים והבינוניים הלוואות בערבות המדינה והעמידה לצורך זה 35 מיליארד ש"ח. דא עקא, הקריטריונים והתנאים לזכאות להלוואות הקשו מאוד על העסקים בבעלות ערבים, ורוב מבקשי הלוואות האמורות נדחו. לעסקים שהצליחו לעמוד בתנאים אושרו הלוואות בסכומים נמוכים בהרבה מאלה שביקשו, דבר שהוביל אותם לבחירה שלא לקבל את הלוואות. בוועדת הכספים של הכנסת ב-19 באפריל 2020 מסר החשב הכללי ש-15% מתוך כ-40 אלף הבקשות שהוגשו לקרן היו מצד עסקים ביישובים ערביים ורק 4% מהן אושרו. מובן שעלי, בעל המסעדה מטמרה, ביקש לקבל הלוואה כדי לעמוד בפירעון

² נעם בוטוש, ההסכם לשיפוי רשויות מקומיות בגין הנחות בארנונה לעסקים בעקבות משבר נגיף הקורונה – ניתוח תקציבי לפי מגזרים (הכנסת: מרכז המחקר והמידע, 27 באפריל 2020).

ההמחאות שמסר, אך הוא סורב ולא היה בין אותם ארבעה אחוזים. כדי לעמוד בהתחייבויותיו פנה עלי לבנק במסלול הרגיל, אולם עד שהחל הטיפול בבקשתו ירד דירוגו על פי BDI, אותו דירוג שלפיו אושרו או נדחו הלוואות לעסקים מטעם הבנקים הן בתקופות שגרה והן בתקופת הקורונה.

מדיניות הבנקים בחברה הערבית בתקופת הקורונה

לאחר שהמדינה אפשרה לקבל הלוואות בערבות מדינה בסך 15% בלבד מגובה הבקשה ולאחר שעסקים מעטים הצליחו להתגבר על החסמים ועל התנאים שהועמדו, הבנקים אמנם רצו למכור הלוואות אך נקטו זהירות רבה יותר ביחס לתקופות שגרה. אף שהמחאות שהוחזרו בשל היעדר כיסוי לא הובאו בחשבון וחשבונות עסקיים לא הוגבלו בגינן. עם זאת, המחאות אלה השפיעו על דירוג העסק במסגרת BDI והבנקים הקשו על העסקים יותר מהרגיל. יתר על כן, לא הייתה נגישות מלאה לשירותי הבנקים מאחר שסניפים רבים ביישובים ערביים נסגרו והבנקים העניקו את השירותים בסניפים מסוימים. לפיכך במקרים רבים נמנע מבעל עסק להיפגש ישירות עם הבנקאים בסניף שבו מתנהל חשבונו.

העסקים הערבים והשוק האפור בתקופת הקורונה

היקלעותם של עסקים בבעלות ערבים למצוקה בעקבות משבר הקורונה סלל את הדרך של רבים מהם לנותני הלוואות בשוק האפור. הם נאלצו לקחת הלוואות בריביות דרקוניות עד כדי אי יכולת להחזירן, דבר העלול להביא לידי הסתבכות עם גורמים עבריינים ולאלימות – ומכאן קצרה הדרך להתמוטטות העסקים ואף להתמוטטות המשפחות של אותם בעלי עסקים. אכן, חלק מבעלי העסקים הסתבכו עם גורמים עברייניים שעיסוקם גביית חובות וזאת מאחר שהמחאות שמסרו לפני המשבר לא כובדו. המחאות אלה התגלגלו לידיהם של אותם גורמים והם דרשו פירעון מיידי ובמקרים רבים ניצלו את המצב להציע הלוואות נוספות בריבית דרקונית, וכך נוצר מעגל של הלוואות שהוביל לקריסתם של עסקים רבים בבעלות ערבים.

ההאטה ההכרחית לאחר החזרה המבטיחה ביוני

פתיחת העסקים בחודש יוני אפשרה לעסקים לחוש תקווה ולנשום לרווחה. רבים מבעלי העסקים הערבים החלו לחדש את פעילותם אך עדיין לא במתכונת המלאה. בענף המסעדנות, למשל, ניכרה עלייה מבטיחה ביוני אף מעל הממוצע הרגיל, וזאת כפי שמסר עלי, בעל המסעדה בטמרה, אך כבר בסוף יוני החלו להישמע קולות בדבר הגל השני של הקורונה. משרד הבריאות החזיר לתוקף הגבלות על האירועים (חתונות ואחרים), ומובן שההגבלות ישפיעו לא רק על בעלי המסעדות ועל בעלי אולמות האירועים, אלא גם על הספקים של אותם עסקים ועל עובדיהם.

לקחים מהגל הראשון של הקורונה

- הממשלה אינה מייחסת את החשיבות הראויה לכלכלה בחברה הערבית והיא לא נקטה די צעדים לשם עזרה ותמיכה בעסקים בחברה זו. למשל, בין היתר היה עליה להקים קרן הלוואות בתנאים המותאמים לעסקים אלה.
- הבנקים מתייחסים לעסקים בחברה הערבית כאל נטל שיש להיפטר ממנו ולא כאל חלק מהכלכלה בישראל. יש להניח כי הבנקים היו סוגרים סניפים רבים ביישובים הערביים גם אלמלא חויבו לעשות זאת.
- הרשויות המקומיות הערביות וגם ועד ראשי הרשויות הערביות לא עשו די ואינם עושים די לארגון העסקים במסגרת לשכות מסחר מקומיות או ארציות. עסקים אלה עשויים להיות קבוצת לחץ אל מול המוסדות השונים. יתר על כן, נראה כי הרשויות חוששות שמא יתארגנו בעלי העסקים הערביים משלמי הארנונה וימחו על העובדה שהם אינם מקבלים מהן את השירותים שהם זכאים להם.
- העסקים בחברה הערבית אינם מותאמים לפעול באופן המיטבי בתקופות חירום ולכן הם לא יכלו לעמוד בהנחיות שנקבעו. משום כך נסגרו עסקים רבים וחלקם נאלצו לשלם קנסות מיותרים.

צעדים מתבקשים אפשריים

- בעקבות משבר הקורונה נקטה הממשלה צעדים אחדים לתמיכה בעסקים, אך צעדים אלה לא העניקו חיזוק של ממש לעסקים הקטנים והזעירים בישראל בכלל ובחברה הערבית בפרט. על כן מתבקש לנקוט צעדים אלה:
- להגדיל את תקציב הלוואות בערבות המדינה ולהעלות ל-50% את שיעורה של ערבות זו לעסקים הקטנים והזעירים.
 - להמשיך את תמיכת הממשלה (הנמוכה ממילא) בעובדים ובעסקים מעבר לשלושת החודשים שנקצבו, וזאת בשל התמשכותו של משבר הקורונה ובשל כוח הקנייה המוסף להצטמצם גם אחרי סיום הגל הראשון.
 - להעניק לעסקים שלא פעלו פטור מארנונה בסכום העולה על 25% לשנת הכספים הנוכחית לפחות ולשפות את הרשויות המקומיות על כל סכום הארנונה העסקית שלא נגבה בעקבות זאת.
 - להקים פורום בין משרדי הכולל את המשרד לביטחון הפנים, משרד הרווחה ומשרד הכלכלה בשיתוף נציגים של ועד ראשי הרשויות הערביות כדי למנוע את היגררות התושבים ביישובים הערביים למעגל קשה של פשיעה ואלימות בשל קבלת הלוואות מהשוק האפור.

- על הרשויות המקומיות לעודד צריכה של שירותים וסחורות מהעסקים המקומיים שבאזור שליטתן.
- על בעלי העסקים הערבים להתארגן במסגרת ארגוני העסקים, אם ברמה הארצית ואם ברמה המקומית בכל יישוב ערבי.
- על הרשויות המקומיות לערב את העסקים הערביים בעת ההיערכות לפעולה בשעת חירום כדי לעמוד על צרכיהם המיוחדים.

נוזהה אלאסד אלהוזייל * / "השד המגדרי": נשים בדואיות בין הדורות

בשנים האחרונות חלו באוכלוסייה הבדואית בנגב תהליכים חברתיים ותרבותיים, שהשפיעו על המרקם החברתי בה ועל מעמדן של הנשים. בנות הדור הראשון מתקופת הנוודות נולדו לפני קום המדינה. הן חדורות ביטחון במעמדן החברתי, המשפחתי והאישי.

בנות הדור השני גדלו בתקופת העיור ומתמודדות עם קשיי המעבר מנוודות ליישובי קבע. הן חשות בלבול וכעס על תהליך המעבר, אולם הן נמצאות בעמדות מפתח בחברה, ומשמשות דור מגשר בין העבר להווה.

בנות הדור השלישי חצויות בין הרצון האישי הפרטי לרצון החברתי הקולקטיבי. בנות הדור הזה שריויות בעיצומו של תהליך מעבר שעדיין לא הסתיים.

החברה הבדואית שרויה בתנופה ובהתפתחות המתבטאת בהשתלבות במוסדות להשכלה גבוהה ובשוק העבודה. עם זאת, כאשר מדובר בנשים נחשפים לעתים הפנים המכוערות של השליטה הגברית. קומץ קטן של גברים בחברה הבדואית כמהים לשינוי ולשוויון בין המגדרים, אולם גם הם נקרעים בין גבריות מסורתית – המעדיפה שליטה על האישה ועל הבית – לבין גבריות מודרנית.

מבוא

מאמר זה מבקש לסכם מחקר על שלושה דורות של נשים בדואיות בישראל שבחן את השפעת השינויים בחברה הבדואית על הנשים בה. הנשים משלושת הדורות חשפו את עולמן המיוחד והמורכב, עולם שבו כל אחת בחרה בדרך הייחודית לה להסתגל לתמורות, לבטא הנאות וכעסים ולהמשיך לחיות במציאות המורכבת של חייהן. בחלקו האחרון של המאמר אבחן את דרכי ההתמודדות של בנות הדור הרביעי עם השינויים בדפוסי החיים שחוו הנשים בשלושת הדורות הקודמים.

מניין הבדואים בישראל עומד כיום על 250 אלף נפש בקירוב, כ-12% מהאוכלוסייה הערבית במדינה. בשנים האחרונות חלו באוכלוסייה זו תהליכים חברתיים ותרבותיים שונים, שהשפיעו במידה ניכרת על המרקם החברתי בה וכמובן גם על מעמדן ומצבן של הנשים.

מאיר (Meir, 1997) מוצא שלוש תקופות מרכזיות בחיי הבדואים במדינת ישראל:

תקופת הנוודות – עד הקמת מדינת ישראל ב-1948. בתקופה זו התנהלו חייהם של הבדואים במבנה חברתי המבוסס על חלוקה לרמות: (א) מטה, אוסף שבטים המאוגדים יחד לפי השתייכות חברתית ובראשו שיח' השיחיים; (ב) שבט, כמה חמולות המאוגדות בהנהגת השיח'; (ג) בית אב (חמולה), כמה משפחות בתוך אותו שבט המאוגדות לפי אינטרסים חברתיים וכלכליים; (ד) משפחה, תא גרעיני הכולל ילדים, הורים, סבים וסבות.

* ד"ר נוזהה אלאסד אלהוזייל היא מרצה בכירה בבית הספר לעבודה סוציאלית במכללה האקדמית ספיר, עובדת סוציאלית, עוסקת במחקר איכותני של תחומים שונים – נשים, חברות מסורתיות, עבודה סוציאלית באזורי קונפליקט, עוני, בני נוער בסיכון ועוד; זוכת פרס קרייטמן לדוקטורנטים מצטיינים, זוכת פרס השלטון המקומי כאישה פורצת דרך וזוכת אות "מרצה מעוררת השראה" מטעם התאחדות הסטודנטים הארצית; מאמריה פורסמו בכתבי-עת בין-לאומיים ומחקריה הוצגו בכנסים בארץ ובעולם; פעילה חברתית המקדמת שיתוף פעולה בין האקדמיה לקהילה.

בתקופה הזו התנהלה החברה הבדואית כאוטונומיה עצמאית והנשים נהנו מאפשרות ניידות נרחבת ללא הגבלות ואף מעצמאות מסוימת שהתבטאה בסמכות מכירה וקנייה. אמנם ההפרדה בין לבין הגברים לא הייתה נוקשה, אולם הן חותנו בלא הסכמתן.

תקופת הסייג – בשנים 1949–1966, תקופת הממשל הצבאי, טרם ההצטרפות לשוק העבודה. השינויים הבולטים שחלו בחברה הבדואית התבטאו בהפיכת הבדואים לפליטים במולדתם ובשבירת המסגרות המסורתיות. בתקופה זו הוגברו הפיקוח והשמירה על הנשים ומרחב ניידותן הצטמצם. שליטתה של האישה בתהליכי קבלת ההחלטות בשבט באה לידי ביטוי רק בעקיפין ומאחורי הקלעים.

תקופת ההתיישבות – מהמחצית השנייה של שנות השישים ועד היום, מאז ההצטרפות לשוק העבודה. השינויים הבולטים בתקופה זו בחיי הבדואים הם התהוות תרבות פנאי, עלייה בשיעור הסטיות החברתיות כמו הידרדרות לעבריינות ולסמים, עלייה בתחלואה, התרחקות עולם הנשים מעולם הגברים, שינוי בסמלי המעמד והיווצרות קונפליקט בין המסורת לבין המודרנה.

השפעותיה של תקופה זו על הנשים שונות מדור לדור. הנשים המבוגרות בנות דור הנוודים איבדו את תפקידיהן המסורתיים והנשים מהדור השני ניסו לפעול בעיקר מאחורי הקלעים. הנשים הצעירות החלו להשתלב במהירות בעולם שמחוץ לשבט.

כאמור, במקורה הייתה אוכלוסיית הבדואים שבטים נוודים, אולם מאז קום המדינה החל תהליך של שינוי צורת התיישבותם עקב לחצים פוליטיים שהופעלו על אוכלוסייה זו, שלוו בהפקעת קרקעות ובהריסת מבנים. מדינת ישראל חתרה ליישב את הבדואים ביישובים עירוניים בלא להעמיד בפניהם את אפשרות הבחירה בצורת התיישבות אחרת. ההתייחסות של מדינת ישראל אל הבדואים ואל אדמותיהם באה לידי ביטוי בתהליך מתמשך של צמצום מרחב המחיה שלהם.

במסגרת התהליך של יישוב הבדואים ביישובי קבע הוקמו בתחילה (1968) שבעה כפרים עירוניים. לאחר כשני עשורים (1998) הכירה המדינה בשמונה יישובים נוספים, אולם עדיין כמחצית מבני החברה הבדואית מתגוררים בכפרים לא מוכרים – כפרים ללא תשתיות וללא חשמל ומים. כל היישובים הבדואים בדרום משתייכים לתחתית הסולם הכלכלי-חברתי, וסובלים מעוני, מאבטלה ומאלימות גוברת (Allasad Alhuzail, 2014).

הנשים הבדואיות בין הדורות

הדור השורשי בחברה הבדואית חי בתקופת הנוודות. תקופת הנוודות התאפיינה בשליטה על מרחב גדול של קרקעות ומשאבים טבעיים כמו מים ומרעה – וכן בהתבדלות מההתיישבות הקולוניאלית של היהודים בדרום הארץ. יתר על כן, הריחוק הגיאוגרפי משבטים בדואים אחרים חיזק את המסורת ואת הנורמות של כל שבט ושבט כשלעצמו (Allasad Alhuzail, 2020; Kedar,). דור זה חש זיקה הדוקה לקרקע, למנהגים ולמורשת. החיבור לשורשי המסורת ולמנהגים העצים אותו, חיזק אותו בתקופתו וסייע לו לשרוד בתקופת ההגבלות והלחצים שאפיינו את התקופה. השורשיות האיתנה חיסנה אותו במעבר ליישובי קבע והכשירה אותו לאורח החיים המשתנה.

בדומה לעמים הילידים האחרים בעולם, הבדואים מביעים נוסטלגיה לעבר, לחיבור לקרקע ולרוחניות שבחיבור זה, שהקנה להם כוח ושליטה (כהן, 1997). מיטשל (Mitchell, 1998) הראה כיצד הנוסטלגיה מסייעת להתמודד עם משבר ההתרחקות מהעבר המוכר והמאושר ועם ההווה הלא מוכר והמאיים. הנוסטלגיה היא רגש פונקציונלי המסייע לאדם היחיד לשמר את זהותו: לנוכח הדיאלקטיקה שבין שינוי לבין המשכיות נדרש היחיד ליצור זיקה בין העבר, ההווה והעתיד, והחזרה הנוסטלגית אל העבר מאפשרת לגלות את המשותף לחדש ולאותו עבר. כלומר, הנוסטלגיה מסייעת לאדם להתמודד ביעילות עם משברים.

ואכן, סיפורי חייהן של הנשים הבדואיות רוויים תיאורים של העבר המאושר, הבטוח והמלכד. ראייה זו סייעה להן להסתגל ביעילות לשינויים החדשים שהתרחשו בחייהן עקב המעבר לאורח חיים שונה מהמוכר להן. הנוסטלגיה והגעגועים לעבר שימשו משאב חשוב עבורן בתהליך ההסתגלות לשינויים.

הזיקה ההדוקה לשורשים חיזקה את הזהות האישית של הנשים הבדואיות: הן חשו ביטחון במקומן, בזוגיותן, בביתן, ובעיקר בעצמן ובדרך חייהן. הנשים הבדואיות מהדור הראשון סיפרו את סיפור חייהן מההווה אל העבר תוך ביטוי נוסטלגיה אל העבר המוכר להן. סיפוריהן מעידים על זהות גמישה ורציפה ששמרה עליהן: מחד גיסא הן פתוחות להשפעה חיצונית, ומאידך גיסא הן שומרות על זהותן המקורית (יחזקאל-פרדלר, 1999; Weigert & Gecas, 2005). כך הצליחו הנשים הבדואיות מהדור הראשון להסתגל למרחב חייהן המשתנה.

סיפוריהן של הנשים הבדואיות מהדור הראשון העידו על שליטה וכוח – שליטה על חייהן, שליטה על משאבים כלכליים ושליטה עקיפה על משאבים פוליטיים וחברתיים. זיקתן לבית, לאדמה ולמנהגים הם שהקנו להן שליטה וכוח אלה, וחשוב להזכיר כי הנשים והגברים בדור זה חיו באותה סביבה חברתית, בלא הפרדה נוקשה.

דור זה הנו דור סבוֹתִי, והמפגש איתן כחוקרת היה רב-עוצמה. לפני עשור יצאתי לשדה המחקר, חוקרת צעירה בתחילת דרכה, כשאני אווזת בדעה שדור הסבות הוא שסובל ביותר בימים אלה הן משום שתפקידיהן המסורתיות נלקחו מהן והן משום השינוי הגורף אשר חל באורח חייהן. המפגש הראשוני עם דור זה עורר בי בלבול: האישה הראשונה שפגשתי הייתה בטוחה בעצמה ובזהותה והקרינה ביטחון עצמי רב. סיפור חייה היה עשיר בתכנים ובחוויות שנסכו בה גאוה רבה. במהלכה של כתיבת חוויותיי ביומן הבנתי שהיא לא רק ערעה את דעתי לגבי הנשים בנות הדור הזה; היא ערעה על דעותיי לגבי הנשים בנות דורי. כששהיתי במחיצתה הרהרתי על השאלות מי אני ומה אני רוצה. עברה עליי תקופה של התבוננות פנימית שעצרה את תהליך המחקר לתקופה מסוימת.

דור המעבר, הדור השני (תקופת הסייג), הוא דור מבולבל, כועס, נשכח – אך ניצב בעמדת מפתח. הוא מחזיק במפתחות הקדמה עבור הדור הצעיר, בתפקיד הדור המגשר בין העבר להווה, בין המבוגרים לצעירים, בין הילדים וההורים. דור זה נעקר מהקרקע שבה היה נטוע, והעקירה הציבה בפני הנשים אתגרים קשים של התמודדות עם מציאות חדשה כפויה, התמודדות עם אובדן עיסוקן המסורתי. בשנות השישים המוקדמות ריכזה מדינת ישראל את הבדואים באזור גיאוגרפי מצומצם תוך הפעלת אלימות הנמשכת עד היום. כאמור, מדינת ישראל חותרת לשנות את אורח חייהם של הבדואים ולהתאימו למדינה מערבית כפי שמדינת ישראל רואה את עצמה (יפתחאל,

2000). הנשים הבדואיות מגלות מודעות רבה לתהליכים שאליהן הן נקלעות ובחורות בנתיבים בטוחים להתמודד עימם, להתקדם ולחולל שינוי (אבו רביעה-קוידר, 2008 ; Allasad Alhuzail, 2019).

אימי השתייכה לדור זה. היא החזיקה במפתחות הקדמה ועודדה אותי ללמוד ולהתקדם מתוך מחבוא ומסתור, מאחורי הקלעים. הרגשתי שהיא דוחפת אותי לזירה מורכבת אך אינה ניצבת לידי בזירה הזו. בתקופה מסוימת כעסתי עליה כי הייתי שונה מבנות גילי, בודדה במסעי האקדמי וזרה בחברה שלי. הייתי לבדי במלחמה עם הפטריארכיה ועם המוסכמות החברתיות משום שלא היה מקובל אז שבנות ילמדו בבית ספר תיכון, קל וחומר באוניברסיטה. לא היה מקובל אפילו להוציא רישיון נהיגה, ולי היה רישיון וגם רכב. דברים שהיו לא מכובדים ולא מקובלים בדורי, הם כיום מקובלים ומכובדים לחלוטין.

רק לאחר שנים רבות הבנתי את הדילמה של אימי: היא נקרעה בין הרצון "לפתוח את הדלת" ולאפשר לי לממש את שאיפותיי לבין הרצון "להשאיר את הדלת נעולה" ובכך להגן עליי. כבת לדור השלישי ראיתי רק את חולשתה של אימי, אך עם השנים, כחוקרת, הבנתי את הכוח שהיה בידיהן של נשות הדור השני שהיה הגשר בין הדורות והגשר לקדמה ולהתפתחות.

היינו צעירות מעטות שהצליחו לחצות את הגשר והחברה ייחסה לנו תכונות גבריות. כאישה צעירה התקשיתי מאוד בשל תכונות אלה שיוחסו לי; רציני שיראו את האישה שבי ושיפנימו את העובדה שאישה יכולה לממש כל שאיפה כשם שהגברים יכולים, אך עם השנים הבנתי שייחוס התכונות הגבריות לי ולבנות דורי הביע קושי "לעכל" את התופעה שייצגנו, לקבל אותנו, ובכך לאפשר לנו להתקדם. בעיניהם הם אפשרו לנו לפרוץ את המסגרות, ובעיניי הם נכנעו לנו וקיבלו את שאיפותינו.

הדור המפוצל הוא הדור השלישי, החצוי בין הרצון האישי לרצון החברתי, בין האינדיווידואליות לבין הקולקטיביות. דור זה שרוי בעיצומו של תהליך מעבר מתמשך שעדיין לא הסתיים. התהליך משפיע רבות על כל תחומי החיים ומעמיד בפני הנשים הבדואיות אתגרים רבים ומורכבים.

הדיאלקטיקה בין השימור לשינוי מאפיינת את חיי הדור הזה והיא נמשכת ומתמידה. בחוכמתן ובעוצמתן מצליחות הנשים בנות הדור לחולל את השינויים, אמנם באיטיות אך בביטחון.

כאישה המשתייכת לדור המפוצל הצלחתי לפרוץ דרך וליצור מסלול מקובל ומכובד. בעקבותיי צעדו נשים רבות; זכיתי לכבוד ולהערכה מצד החברה הבדואית והייתי בטוחה שהמאבק שלי ושל בנות דורי הסתיים, עד שבתי הצעירה הציבה מולי מראה אמיצה ודרכה ראיתי שקוד הכבוד השתנה, שהתפיסה המגדרית השתנתה ואף שנוצר עיוות בתפיסה ובקוד.

כוחה של חולצה קצרת-שרוולים

בתי הושפלה וגורשה מבית הספר משום שלבשה חולצה קצרת-שרוולים. מנהל בית הספר טען שהופעתה אינה מכובדת וכי אינו מסכים שתיכנס לבית הספר בלבוש זה. סברתי שמעשהו של המנהל הוא בגדר חציית גבולות חמורה והתנהלות לקויה במיוחד מצד איש חינוך, התערבות ברוטלית בסמכותנו כהורים. בתי לבושה כמוני ומעולם לא העירו לי שלבושי אינו מכובד. לקחת

את בתי חזרה לבית הספר, כועסת ונרעשת, כדי לקבל הסבר מדוע לבושה אינו מכובד. איש לא הצליח להסביר לי, והיועצת החינוכית אמרה שהשרוול אמור להגיע לאורך של שני סנטימטרים מתחת למרפק. לשון אחר, שני סנטימטרים יגדירו מה מכובד ומה לא. כך מגדיר צוות החינוך בבית הספר מהו כבוד.

זוהי המסכה המסתירה את פניה המכוערות של הפטריארכיה ושל השליטה הגברית. בדור שלי היה המאבק גלוי ולכן יכולנו להתווכח ואף לשכנע לעיתים ולא להילחם. לעומת זאת, ההתנגדות לשרוולים הקצרים היא הצרת מקומה של האישה הצעירה, הקטנתה והחזרתה לשולי החברה הבדואית. השרוולים הללו אינם אלא הסולם הקצר לקדמה ולהתפתחות של האישה הבדואית הצעירה. מכאן עלולה לחול הידרדרות: עתה טוענים שהשרוולים הקצרים אינם מכובדים – ובעתיד יטענו שהבת בחרה בן זוג לא מכובד, ששאפותיה ללמוד לא מכובדות, שרצונה לעסוק בתחום מסוים לא מכובד.

אין לכבות את ניצוץ התקווה בעינייהן של הנשים הצעירות, אין לנפץ את חלומותיהן ואין להתנגד לשאיפותיהן – כל אלה בתואנה של כבוד. החברה הבדואית כיום שרויה בתנופה ובהתפתחות המתבטאת בהשתלבות במוסדות להשכלה גבוהה ובשוק העבודה, אולם כשמדובר בנשים נראה שהשרוולים הקצרים בחולצתה של ילדה מערערים את שליטת הגברים. אמנם קומץ קטן של גברים בחברה הבדואית כמהים לשינוי ולשוויון בין המגדרים, אולם גם הם מושפעים מתהליכי השינוי ונקרעים בין הגבריות המסורתית לבין הגבריות המודרנית. המשכילים מעדיפים את הגבריות המודרנית המתבטאת בהשתתפות מלאה בגידול הילדים, בעזרה לבת הזוג ובתמיכה בה ובהתנגדות להשתתפות בסכסוכי חמולות אלימים, אך החברה הבדואית ככלל אינה מעריכה גבריות זו. היא מעדיפה את הנוקשות, את האלימות ואת השליטה על האישה ועל הבית – התכונות של הגבריות המסורתית (Allasad Alhuzail & Segev, 2019).

בשנים האחרונות מקובלת מדיניות ביחס לחברה הבדואית שניתן לכנותה "התחשבות יתר": גילוי "רגישות תרבותית" ומתן כבוד לערכי החברה רק בנושאים הנוגעים לעניינים פנים-חברתיים. בעקבות זאת אנו עדים לאי פיענוח מקרי רצח ועל פי רוב הרשויות אינן מוצאות את כלי הנשק במקרי ירי. לעומת זאת, כשמתרחשים מקרים מעין אלה מחוץ לחברה הבדואית, הרוצח ונשקו נתפסים בתוך זמן קצר.

אמנם החברה הבדואית כיום אינה אוטונומית כבעבר – מערכת החינוך שלה אינה עצמאית, תוכני הלימוד מוכתבים על ידי משרד החינוך וכך גם מינוי המנהלים והצוות החינוכי. עם זאת, המדינה מתחשבת בתרבות הבדואית ולכן נוצרו בתי ספר שבטיים. לאט לאט הם נעשו לרכוש של השבט ובכלל זה הצוות החינוכי המנסה להתוות קוד כבוד משלו ולהגדיר מה מכובד ומה לא, מה מתאים לאישה ומה לא.

נראה שהכול נעשה בשם הרגישות התרבותית, ורגישות יתר זו הגבירה את השסע בין המגדרים וגרמה לעיוות החשיבה המגדרית בחברה הבדואית. אם המוסד החינוכי שבו לומדות בנותינו הצעירות נתון לשליטת גברים, לשליטת השבט, הוא מנוהל לפי תפיסה מגדרית מעוותת ומחנך לערכים פטריארכליים ולאמות מידה שבטיות. רגישות היתר כלפי התרבות אינה אלא שיתוף פעולה והסכמה בשתיקה לרמיסת דור חדש של נשים צעירות הרוצות לפרוץ קדימה ולהיות שוות בכול. אם כך, סכנה מרחפת על השוויון בין המגדרים בחברה זו.

מדיניות של השקעה לאורך שנים בקרב צעירות בדואיות כדי לשלבן בהשכלה הגבוהה ובשוק העבודה הפנתה אותן לתחומי לימוד שיכינו אותן לתפקידים הנחשבים לנשיים ולתפקידים שיקבלו את ברכת הדרך מצד הפטריארכיה. כלומר, הן מתנהלות לפי החוזה המגדרי. כיום לומדות רוב הצעירות הבדואיות במוסדות להשכלה גבוהה בדרום ולאחרונה במוסדות להשכלה גבוהה ברשות הפלסטינית. הן לומדות מקצועות ה"מרגיעים" את המצפון הגברי ומגדילות את אי השוויון בין המגדרים משום שהן לומדות בעיקר את השריעה האסלאמית, ספרות ערבית ומעט מהן לומדות ספרות זרה. הן לומדות יומיים בשבוע, בימי שישי ושבת כאשר הקמפוס ריק, באווירה קרה ומנוכרת תחת הכותרת של פינוי הקמפוס ל"ערביי 48" והתאמתו לצורכי הצעירות, "גטו אקדמי" שאינו מקדם אותן. הן אינן מתערות בחברה הפלסטינית בגדה המערבית ומתרחקות מהחברה הישראלית.

אחרית דבר

חולצתה קצרת-השרוולים של בתי עוררה בבית הספר את השד המגדרי ששנים רבות מנסים לשוב ולדחוק אותו לבקבוק. מתוך אחריות החלטתי לכתוב על אשר אירע לבתי ולהציב תמרור אזהרה בפני האחראים,³ אך לא הבאתי בחשבון דבר אחד: תגובתן של חברותיה. בתי שיתפה את חברותיה – הרי דור זה מחובר לרשתות החברתיות יותר משמחובר הדור שלי. התרומם גל עצום של תגובות מצד בנות גילה. אחת מהן כתבה שהושפלה בבית הספר רק משום שלבשה מכנסיים לבנים, וכאשר ביקשה שיסבירו לה מדוע לבושה אינו מכובד, הושעתה לשלושה ימים בטענה שהיא חצופה. נערה אחרת כתבה: "אימא שלך השמיעה את הקול שלנו, אמרה את הדברים שאנו מפחדות להגיד..."

התגובות של הנערות מזמינות את כולנו ובייחוד את בני החברה הבדואית להתוודע לתהליכים העוברים על הדור הצעיר, הדור הרביעי של הבנות הבדואיות, לתהות ממה חוששות הנערות, מדוע אסרטיביות מוגדרת כחוצפה ומהן אמות המידה של הכבוד ומי קובע אותן.

בתי הספר בחברה הבדואית הם שבטיים, כאמור. רוב התלמידים הם בני השבט שאליו משתייך בית הספר, המנהל משתייך לשבט הדומיננטי וכך גם רוב סגל המורים. לא ייתכן שבתי הספר האלה ינהלו כרכוש הפרטי של השבט או של המנהל, לא ייתכן שהעומד בראש המוסד החינוכי האמור לשמש דגם חיקוי לילדינו יהיה נשוי לשתי נשים, ולא ייתכן שהמנהלים והאחראים לחינוך ייחסו לעצמם תארים אקדמיים פיקטיביים כאות של מעמד ויוקרה. אין זה הדגם הראוי לחיקוי עבור התלמידים.

אומנם אין מדובר בתופעה גורפת, אולם אין להתעלם מגידול ממאיר זה שמא יתפשט לכל גופה של מערכת החינוך בחברה הבדואית וימיט עליה חורבן. החברה הבדואית שרויה במעבר וחברות במעבר עשויות לצמוח או להיכחד. הצמיחה תיעשה רק בזכות דור צעיר מעורב, זקוף, בטוח בעצמו וביכולותיו, וללא מעצורים או מכשולים בתהליך ההגשמה העצמית. מוסדות החינוך הם

³ נזחה אל-אסד אל-הוזייל, "בתי עוררה את השד המגדרי בחברה הבדואית", Ynet, 2 ביוני 2020, <https://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-5740399,00.html>

פלטפורמה חשובה לפריצה קדימה והמוסדות האקדמיים חשובים אף הם. מוסד חינוכי המקפח חלומות ושאיפות הוא בגדר אסון לכל חברה ויש להילחם בו מלחמת חורמה.

מקורות

אבו רביעה-קוידר, סי' (2008). *אוהבות ומוזרות*, ירושלים: מאגנס.
יחזקאל-פרידלר, אי' (1999). *לארוג את סיפור החיים*, תל-אביב: הקיבוץ המאוחד.
יפתחאל, אי' (2000). *קרקעות, תכנון ואי שוויון: חלוקת המרחב בין יהודים וערבים בישראל*, נייר עמדה, תל אביב: מרכז אדוה, <https://adva.org/wp-content/uploads/2014/09/karkaot-tihnun-e-shivion.pdf>
כהן, אי' (1997). *לכשף את הנשמה: סוד הקסם האינדיאני*, חיפה: אמציה.

Allasad Alhuzail, N. (2014). "The Meaning of 'Blessing' in the Lives of Three Generations of Bedouin Women", *Affilia: Journal of Women & Social Work*, 29(1), pp. 30-42.

Allasad Alhuzail, N. (2019). "Being a Girl in a Polygamous Family Implications and Challenges", *Child and Adolescent Social Work Journal*, 37, pp 97–107.

Allasad Alhuzail, N. (2020). "The Adjustment Process of Young Bedouin Women Who Were Child Brides", *Journal of Community Psychology*. Online, <https://publons.com/publon/10.1002/jcop.22379/>

Allasad Alhuzail, N. & Segev, E. (2019). "Masculinity on the Line: Male Bedouin Social Workers in Israel", *Australian Social Work*. published online.

Kedar, A., Amara. A., Yiftachel, O. (2018). *Emptied Lands: A Legal Geography of Bedouin Rights in the Negev*. Stanford: Stanford University Press.

Meir, A. (1997). *As Nomadism Ends: The Israeli Bedouin of the Negev*. Boulder, CO: Westview Press.

Mitchell, C.J.A. (1998). "Entrepreneurialism, Commodification and Creative Destruction: A Model of Post-Modern 'Community' Development", *Journal of Rural Studies*, 14, pp. 273-286.

Weigert, A. J., & Gecas, V. (2005). "Symbolic Interactionist Reflections on Erikson, Identity and Postmodernism", *Identity: An International Journal of Theory and Research*, 6(1), pp. 3-25.